

Սարգիս Բերիացի, *Յաղագս Աշխարհի Եւ Այլ Մասնաւոր Իրաց*, ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայութեան, Սոցիոլոգիայի Եւ Իրաւունքի Ինստիտուտ, բնագրի հրապարակումը, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Ս. Ս. Արեւշատեանի, Երեւան, Եւրոպրինտ, 2011, 58 էջ:

Հրապարակի վրայ է հայ միջնադարեան փիլիսոփայութեան եւ ընդհանրապէս հայ գիտական մտքի պատմութեան ուշագրաւ գործ մը՝ ԺԷ. Դարու հեղինակ Սարգիս Բերիացիի իմաստասիրական *Յաղագս Աշխարհի Եւ Այլ Մասնաւոր Իրաց* երկը: Աւելցնենք, որ Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի ձեռագրաց հաւաքածոյի թիւ 2361 ձեռագիրին (էջ 240ա-259բ) մէջ պահպանուած եզակի այս բնագիրը, ցարդ վրիպած էր մասնագէտներու ուշադրութենէն եւ շատոնց կը սպասէր իր հմուտ վերծանողն ու մեկնաբանը: Պատահեամբ չէ, անշուշտ, որ այս գործին ձեռնամուխ ըլլար հայ իմաստասիրութեան պատմութեան վաստակաշատ գիտնական Մէն Արեւշատեանը, որ յայտնի է այս մարզին մէջ իր նշանակալի աւանդով: Մեծ է ակադեմիկոս Արեւշատեանին ներդրումը յատկապէս անծանօթ կամ սակաւ յայտնի բնագիրեր յայտնաբերելու եւ հրատարակելու գործին մէջ: Երկար տարիներ ան ուսումնասիրութիւններու նիւթ դարձուցած է հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութեան առնչուող բնագիրերն ու անոնց յառաջ բերած հարցերու մեկնաբանութիւնը:

Հայ միջնադարեան մտածողութեան հայեցող *Յաղագս Աշխարհի Եւ Այլ Մասնաւոր Իրաց* խորագիրը կրող գրքոյկը, Արեւշատեանի հերթական բնագրային յայտնութիւնն է, որ լոյսին կը բերէ ԺԷ. դարու մտածող Սարգիս Բերիացիի մինչ օրս անծանօթ իմաստասիրական երկը, որ ի դէպ, մեզի հասած միակ օրինակն է: Այս առումով յատկանշական է բնագրին գիտական կարեւորութիւնը, առաւել եւս, որ բնագիրը պատրաստող գիտնականը ոչ միայն ուսումնասիրութեան նիւթ դարձուցած է զայն, այլեւ գրքի յառաջաբանին մէջ արժանին մատուցած հեղինակին, իբրեւ իր ժամանակի պայծառ դէմքերէն մէկը:

Արեւշատեան դիտել կու տայ, որ թէեւ հեղինակը համեստօրէն կը պահուրտի *«Ի Սարգսէ ումեմնէ, պիտակ անուամբ քահանայէ»* տողերուն ետին¹, եւ կարծես չքմեղանքով կ'ուզէ չափաւորել իր գործին արժէքը, յայտնելով, թէ իր նպատակն է եղած ամփոփել փիլիսոփայական գրականութիւնը *«սակս վարժման իւրոյ»*², սակայն բնագիրին վերլուծութիւնը հիմք կու տայ հաստատելու, որ գործ ունինք բազմակողմանի զարգացած եւ լայն մտահորիզոնի տէր հեղինակի մը հետ: Յատկանշելի է Սարգիս Բերիացիին քաջածանօթութիւնը ո՛չ միայն հնագոյն շրջանի եւ միջնա-

դարեան փիլիսոփայութեան կուսակուած ժառանգութեան, այլե՛ տիեզերաբանութեան, հոգեբանութեան եւ այլ գիտութեանց:

Խոստովանինք, որ Հալէպի հայկական գաղթօճախի պատմութեան, յատկապէս հալէպահայ հոգեւոր-մշակութային կեանքին առնչուող մեր ուսումնասիրութիւններուն առիթով, չենք դադրած մեր հիացումն ու զարմանքը արտայայտելու այս գիտուն քահանային հանդէպ:

Սարգիս Բերիացի ծնած, ստեղծագործած եւ իր կեանքի վերջալոյսին հասած է Հալէպի մէջ (որ հին անուամբ կը կոչուէր նաեւ Բերիա): Սարգիս անուն այս երէցը ծանօթ է նաեւ՝ Բերիացի, Հալապացի եւ Սիգագան մականուններով³: Եթէ առաջին մականուններուն ծագումը պարզ է եւ ուղղակիօրէն կը կապուի իր ծննդավայրին, ապա Սիգագան մականունը՝ ըստ Հալէպի հայոց պատմութեան երախտաւոր Արտաւազդ Արք. Միրմէեանի, կը նշանակէ փորագրիչ, ոսկիի վրայ փորագրող, որ ըստ էութեան Սարգիս երէցին արհեստի տրուած մականունն է: Բայց միայն այս չէ, որ կը հաւաստէ Սարգիս Բերիացիին ազնուագոյն արհեստներուն ճանաչողութիւնը: Ան արհեստով ակնագործ էր, միեւնոյն ատեն՝ ակնավաճառ: Այս մասին կը վկայէ Առաքել Դարիժեցի իր *Պատմութիւն*ին մէջ, ուր մեծ դրուատանքով՝ գիտ մը գտանողի պէս, խօսելով իր ժամանակակիցին մասին, կը գրէ. «*զպատուական ակունս հարթէ եւ շինէ, այլ գնող եւ վաճառող սոցին*»⁴:

Սարգիս Հալէպցիէն մեզի հասած են ոչ-մեծ թիով, սակայն գիտական մտքի ուսումնասիրման առումով արժէքաւոր աշխատութիւններ, որոնցմէ երկուքը՝ ինքնագիր, ինչ որ կը վկայէ թէ այս բանիբուն քահանան տիրապետած է նաեւ գրչութեան արուեստին: Իրմէ ունինք նաեւ քանի մը բանաստեղծութիւններ ու տաղեր, որոնք պահպանուած են ժամանակի ժողովածու մատենաներու եւ տաղարաններու մէջ:

Ի լրումն այս ամէնուն, հարկ է յաւելել, որ Սարգիս քահանայի գրչին պատկանող ե՛ւ գիտական ե՛ւ գեղարուեստական երկերը առանձնայատուկ տեղ կը գրաւեն առհասարակ հայ հոգեմտաւոր ժառանգութեան մէջ: Բազմակողմանի զարգացած գիտնական մը, յիրաւի, որուն իմացականութեան, գիտութեան զանազան ճիւղերու, առաւել գործնական գիտելիքներու հմտութեան մասին կը վկայեն ե՛ւ ժամանակի հեղինակները, ե՛ւ կենսագիրները, ե՛ւ մանաւանդ իր թողած գործերը:

Սարգիս Հալէպցիի երկերուն հանրագումարը բաւարար է հաստատելու, թէ աստուածաբանութեան, իմաստաբանութեան, բժշկութեան, տիեզերագիտութեան, տոմարագիտութեան եւ այլ գիտութիւններու ադերս ունեցող նիւթերը կը հետաքրքրեն հեղինակը: Անոր գրչին բոլոր գործերը կը յատկանշուին իրենց համակողմանիութեամբ, մեկնաբանական սկզբունքներու կիրառումով, եւ ամէնէն կարեւորը կը զանազանուին միջավայրի եւ ժամանակի մտածողութեան տարածքներուն մէջ:

Այս «հանրագիտակ» հեղինակը նաև լեզուագետ էր և հմուտ՝ զանազան լեզուներու. Դարիժեցիի խօսքերով՝ «Եւ էր կարի վարժ ի լեզուին արապի եւ օմանցւոց եւ ֆռանկին, այլ եւ ծանօթ էր հռոմի լեզուին եւ ջիտի լեզուին»⁵:

Այսպէս, լեզուներու իմացութիւնը, ակնագործ վաճառականի հմտութիւնը (Սարգիս Բերիացիի կենսագրութեան կարեւոր հատուած մը կը վերաբերի Հալէպի մէջ ջուղահայ վաճառականներուն հետ անոր գործնական յարաբերութիւններուն), ասոր հետ նաև տարբեր երկիրներու, տարբեր մշակոյթներու հետ առնչութիւնը, անկասկած մեծ դեր խաղցած են հեղինակի գրական ժառանգութեան կորիզը կազմող՝ ճանաչողութեան ու մտածողութեան զարգացման մէջ:

Այս «հմուտ եւ տեղեակ բանից գրոց» երեցին մասին ուշագրաւ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ իր ժամանակակից Դարիժեցի, որ 1635ի վերջերը՝ դէպի Երուսաղէմ ուխտի գացած եւ վերադարձած միջոցին, Հալէպի մէջ ծանօթացած եւ երկիցս հանդիպած է անոր եւ իրական յայտնութիւն մը եղած է պատմագրին համար: Դարիժեցի մեծ հիացումով կը խօսի Սարգիս երեցի «Վասն Անուանց Եւ Որպիսութեանց Պատուական Ականց» աշխատութեան մասին, գոր վերջինս գրի առած էր իր խնդրանքին համաձայն. «աղաչեցաք զնա թէ գայրոսիկ՝ գոր բանիս ասես գրով շարադրեալ տո՛ւր մեզ վասն օրինակի, եւ մեք վասն հասարակաց օգտի ի մէջ պատմագրիս շարակարգեալ գրեցաք ... զի նորագիտ է բանս»⁶: Սարգիս քահանայի թանկագին քարերու ակնագիտական, բժշկական, հմայական, ախթարական եւ այլ գիտելիքներու մասին պատմող արժէքաւոր այս աշխատութիւնը Դարիժեցի ընդգրկած է իր *Պատմութիւնին* մէջ, որուն շնորհիւ պահպանուած եւ մեզի հասած է այս երկը⁷: Նշենք միայն, որ քարերու անուանացանկը կազմուած է վեց լեզուով:

Նոյն՝ 1635ին Սարգիս Բերիացին կը գտնենք Իզմիրի մէջ, ուր աւարտին կը հասցնէ Հալէպի մէջ սկսած ձեռագիր *Բժշկարանի (հէքիմարան)* մը օրինակումը (Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 413), եւ կը թողու հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «...յիշեցէք զարքագրողն սորա զայս պատուական մինհաճիս զԱմիրտօվլաթն, որ բազում աշխատեր է ի սա, եւ զգծող սորա զՀալապացի զՍարգիս երեցն, որ ի գրելն աշխատեցաք»:

Իրմէ ունինք արժէքաւոր աշխատութիւն մը եւս՝ *Ծառգիրքը*, պահպանուած՝ բնագիրէն գրիչ Խաչատուրի ընդօրինակած օրինակով (Մատենադարան, թիւ 10768), ուր հեղինակը արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէ ծառերու, քարերու, աստղերու եւ մոլորակներու մասին, ինչպէս նաև՝ բժշկական, ախթարական, տոմարական եւ այլ ծանօթութիւններ:

Սարգիս Բերիացիի աշխատություններուն բնոյթը, նիւթին ընդգրկումն ու մատուցման եղանակը հիմք կու տան եզրակացնելու, թէ ան բաւական խորունկ գիտելիքներ ունեցած է ինչպէս բժշկութեան, նոյնպէս եւ զանազան բոյսերու, դեղամիջոցներու վերաբերեալ, անոր հասու եղած են նաեւ իր ժամանակի ամենէն տարածուած՝ հմայական, ախթարական գիտելիքները: Եթէ ընդունինք, որ այս ամենը արգասիքն է իր անձնական հետաքրքրութեան եւ նախընտրություններուն, ապա պէտք չէ անտեսել ժամանակի, ու մասնաւոր, միջավայրի ազդեցութիւնը, որոնցմով պայմանաւորուած է հեղինակին հետաքրքրություններուն լայն ծիրը: Անկասկած, լեզուներու իմացութիւնը, մասնաւորաբար արաբերէնին տիրապետումը, հիմնական դեր խաղցած են հեղինակին արաբական մշակոյթի ու գիտութեան լաւագոյն ասանդոյթներուն ծանօթացման եւ իւրացման մէջ: Կայ նաեւ ոչ-նուազ կարեւոր այլ հանգամանք մը. գոյութիւնը առեւտուրի կարեւոր հանգուցակէտ հանդիսացող կեդրոնի մը՝ ԺԷ. դարու Հալէպին, որ ոչ միայն վաճառականութեան, այլեւ տարբեր ժողովուրդներու, տարբեր մշակոյթներու հանդիպման վայր էր, ուր քով քովի կու գային Արեւելքն ու Արեւմուտքը, ստեղծելով տարբեր քաղաքակրթություններ միաձուլող արժեհամակարգեր: Ահա, այս միջավայրի մէջ է, որ Սարգիս Բերիացի աղիթը ունեցած է մօտէն առնչուելու եւ՝ արաբական ասանդական բժշկութեան եւ՝ հին իմաստասիրութեան եւ՝ աստղագիտութեան եւ՝ տոմարագիտութեան եւ՝ այլ ասանդական գիտութեանց:

Յատկանշականն ու բնորոշը այս պարագային այն է, որ Սարգիս քահանայ չի սահմանափակուիր իր ժամանակի գիտութեան ձեռքբերումները ծանօթացնելով կամ շարայարելով, ան նաեւ յստակ պարզաբանումներ կը կատարէ այս կամ այն նիւթին շուրջ, բացայայտելով ինքնուրոյն մտածողութեամբ, սեփական փորձով հարստացած գիտելիքներ:

Թանկագին քարերու նկարագրություններուն մէջ, օրինակ, կը գրէ թէ տուեալ ակնաքարին ազնիւ տեսակը որ երկրին յատուկ է, կամ մանրամասն բացատրություններ կու տայ բնանիւթերու պատրաստման եղանակի եւ կիրառութեան վերաբերեալ, որ կը վկայէ թէ հեղինակը գործառնական իմաստով տիրապետած է իր կողմէ շարադրուած նիւթին:

Եւ վերջապէս, այս գիտուն երէցը նաեւ «բանից վիպասան» էր, այսինքն՝ բանաստեղծ: Սարգիս Սիգազան համօրէն աշխարհիկ տաղերգու է, գրած է բանաստեղծական վարպետութեամբ ու խոր ներշնչումով: Անոր գրչին պատկանող միայն «*Միրուն գեղեցիկ պատկեր*» տողով սկսող բանաստեղծութիւնը բաւարար պիտի ըլլար զինք դասելու հայ միջնադարեան բանաստեղծութեան ընտիր անուններու, իսկ այդ երկը՝ բանաստեղծական մարգարիտներու շարքին: Ան մէկն է

միջնադարեան այն տաղերգուներէն, որոնց ստեղծագործութիւնները ձեռքէ ձեռք անցնելով եւ ընդօրինակուելով տեղ գտած են զանազան ձեռագիր ժողովածուներու մէջ:

Սարգիս Բերիացիին ցարդ միայն մատենագիտական ցանկերէ ծանօթ *Յաղագս Աշխարհի...* փիլիսոփայական աշխատութիւնը, փաստօրէն առաջին անգամ կը դրուի գիտական շրջանառութեան, բնագրային հարազատ հրատարակութեամբ մը:

Աշխատութիւնը պարփակող տասներեք գլուխներուն մէջ շարադրուած են հեղինակին փիլիսոփայական, տիեզերաբանական եւ հոգեբանական հայեացքները: Հատորը կը բովանդակէ «Աշխարհի Մասին» տիեզերաբանական վեց (Ա.-Զ.) գլուխ, օդերեւութաբանութեան նուիրուած երկու գլուխ (Է.-Ը): Մնացած հինգ գլուխները (Թ.-ԺԳ.) յատկացուած են հոգեբանութեան, աւանդական իմաստով՝ «հոգիի մասին ուսմունքին»:

Մասնագէտներուն կը մնայ այս էջերուն մէջ շրջանառուող հոգի-մարդ հասկացութիւնները մեկնաբանել, կամ տիեզերքի ընկալման ողջ համակարգը պեղել, վեր առնել մանաւանդ, աշխատութեան բերած նորութիւնները, գիտական արժէքը: Կը բաւարարուինք բնագիրէն քանի մը ընթերցումներ հոս մատուցանելով:

Մեծ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն տիեզերաբանութեան հիմնական աւանդական դրոյթներու վերաբերեալ հեղինակին պարզաբանումները՝ երկրակեդրոն համակարգ, երկրի գնդաձեւութիւն, արեւի եւ լուսնի խաւարումներու պատճառներու բացատրութիւն, մոլորակներու շարժում եւն.: Սարգիս Բերիացի հայ գիտական գրականութեան մէջ թերեւս առաջինն է, որ կը խօսի «նորագիտ աշխարհ»ին մասին, որ Ամերիկան է: Նոր աշխարհին անունը հեղինակը տակաւին չի գիտեր, սակայն տեղեկացուած է նոր յայտնաբերուած մայրցամաքին մասին: Սարգիս քահանային անծանօթ չէ նաեւ «դերհիւսական»ը, այսինքն՝ Անտարկտիկան, որուն հակադիր է երկրագունդի հիւսիսային մասը՝ Արկտիկան, սակայն ԺԷ. դարուն Հալէպ ապրող հեղինակը չէր կրնար գիտնալ մայր ցամաք Անտարկտիկայի գոյութեան մասին, որ ԺԹ. դարուն միայն պիտի յայտնաբերուէր:

Բաւական խօսուն եւ իմաստալից են գլուխներուն խորագիրերը՝ «...Յաղագս Թէ Որպէս Ձեւ Ունին Երկինք Եւ Երկիր...» (գլուխ Բ.), «Յաղագս Որքանութեան Երկնից...» (գլուխ Գ.), «Յաղագս Թէ Չինչ Է Լոյս» (Դ. գլուխ), «Յաղագս Թէ Չինչ Է Ժամանակ» (գլուխ Դ.) եւն.:

Հատորին մէջ առանձին հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն հոգեբանութեան նուիրուած գլուխները, ուր հեղինակը ամփոփած է հին եւ միջնադարեան փիլիսոփաներու տեսակետերը՝ հոգիի, անոր տեսակներու, յատկութիւններու եւն.ի մասին՝ Արիստոտելէն, Դաւիթ Անյաղթէն մինչեւ

միջնադարեան մտածողներ: Ուշագրաւ դիտարկումներ կը հրամցուին հոգիի ճանաչողութեան նուիրուած էջերուն ընդմէջէն՝ զգայութիւն, երեւակայութիւն, կարծիք, տրամախոհութիւն, յիշողութիւն (ԺԱ.): Հեղինակը տեղ-տեղ նոյնիսկ կը վիճարկէ միջնադարեան մտածողութեան որոշ տեսակէտեր, յառաջ բերելով իր կարծիքն ու գաղափարները:

Հոգեբանութեամբ զբաղող մասնագէտներ անկասկած առատ նիւթ պիտի գտնեն այս աշխատութեան էջերուն մէջ, նկատի առնելով այն, որ Սարգիս Բերիացիի այս երկը ուշագրաւ մանրամասնութիւններով կը լրացնէ ԺԷ. դարու միւս հայ մտածողներու, մասնաւորաբար՝ Միմէոն Ջուղայեցիի, Ստեփանոս Լեհացիի, Յովհաննէս Ջուղայեցիի հոգեբանութեան նուիրուած շարադրանքները:

Աւելցնենք, որ հրատարակութիւնը առաւել հարստացած է բնագրին կցուած բովանդակալից ծանօթագրութիւններով, ուր արդէն ի յայտ կու գան բնագիրը պատրաստող գիտնականին հմտութիւնն ու փորձը:

Մէն Արեւշատեանի հրատարակած *Յաղագս Աշխարհի...* երկը կու գայ ոչ միայն նոր փայլք աւելցնելու Սարգիս Բերիացիի թողած ժառանգութեան, այլեւ նոր իմաստներով հարստացնելու հայ իմաստասիրութեան, տիեզերաբանութեան, հոգեբանութեան եւ գիտական մտքի ոսկի էջերը: Այս աշխատութիւնը նաեւ անգամ մը եւս կը հաստատէ, թէ հայկական գաղթավայրերու մէջ ծաղկած մշակոյթն ու գիտութիւնը, ոչ միայն արգասաւորած են հայ հոգեմտաւոր դաշտը, այլեւ մշակութային նոր շերտերով հարստացուցած հայ մտքի գանձարանը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Սարգիս Բերիացի, *Յաղագս Աշխարհի եւ Այլ Մասնաւոր Իրաց*, բնագրի հրատարակումը, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Ս. Ս. Արեւշատեանի, Երեւան, 2011, էջ 5:

² Նոյն:

³ Տե՛ս Արտաւազդ Արք. Միրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, Հտր. Գ.*, Փարիզ, Տպ. Արաքս, 1950, էջ 429-431:

⁴ Առաքել Դարիժեցի, *Գիրք Պատմութեանց*, աշխատասիրութեամբ Լ. Ա. Խանլարեանի, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 1990, էջ 448:

⁵ Նոյն:

⁶ Նոյն:

⁷ Առաքել Դարիժեցիի *Գիրք Պատմութեանցը* լոյս տեսած է հեղինակին ողջութեան՝ 1669ին, Ամստերդամի մէջ, Ոսկան Երեւանցիի տպարանէն: Աշխատութեան ԾԲ. գլուխը կազմող Սարգիս Բերիացիի երկը, ռուսերէն թարգմանութեամբ հրատարակած է Քերովբէ Պատկանեանը (Պետերբուրգ, 1873) Ռուսաստանի Գիտութիւններու Կայսերական Ակադեմիայի յանձնարարութեամբ:

ՎԱՐԴԻ ՔԷՇԻՇԵԱՆ
keshishian.varty@gmail.com